

SHAFOAT HASANOVA,

*O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi ilmiy xodimi,
filologiya fanlari doktori*

“QUSH TILI” ASARIDAGI ARABIY IQTIBOSLAR XUSUSIDA

Annotatsiya: O'zbek adabiyotshunosligida “Mantiq-ut-tayr” turidagi dostonlarni o'rganish Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” dostonini tadqiq qilish masalasi bilan bog'liq bo'lib, har doim mutaxassislarning diqqat markazida turgan. “Mantiq-ut-tayr” mavzusida turkiy tilda qalam tebratgan ijodkorlardan yana biri Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Rizoiy (XVIII asr) bo'lib, u yaratgan “Qush tili” dostonining hozircha yagona deb hisoblanib keluvchi qo'lyozmasi 127-inventar raqami ostida Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondida saqlanib kelmoqda.

Rizoyniing “Qush tili” dostonining yaratilishida “Mantiq-ut-tayr” turkumidagi dostonlar va ularning paydo bo'lishida Sanoiy, Ibn Sino, Shahobiddin Suhrawardiy, Ahmad G'azzoliy kabilarining asarlari bevosita ilk manba vazifasini o'tagan bo'lsa, Islom dini tarixi, Qur'oni karim va hadisi shariflar asarning o'ziga xosligi, syujet va kompozitsion tuzilishining betakrorligini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qilgan.

Kalit so'zlar: Rizoiy Payvandiy, “Qush tili”, Qur'oni Karim, hadisi sharif, doston, iqtibos, mazmun, shakl.

Аннотация: Изучение произведений типа “Мантик ут-тайр” в узбекской литературе связано с изучением произведения Алишера Навои “Лисон ут-тайр” и всегда находилось в центре внимания специалистов. Мавлоно Ходжа Кази Пайванди Ризой (XVIII в. Н. Э.) – один из авторов, писавших на тюркском языке на тему “Мантик ут-тайр”. Единственная рукопись созданного им произведения “Язык птиц” хранится в фонде Государственного музея литературы имени Алишера Навои под инвентарным номером 127.

В создании эпоса Ризаи “Язык птиц” непосредственную роль сыграли эпосы цикла “Мантик ут-тайр” и произведения Санай, Ибн Сины, Шахобиддина Сухраварди, Ахмада Газали, в том числе история Ислама, Священный Коран и хадисы, послужили важным фактором в обеспечении неповторимости сюжета и композиционного строя.

Ключевые слова: Ризои Пайванди, “Язык птиц”, Священный Коран, хадис, эпос, цитата, содержание, форма.

Abstract: In Uzbek literature, the study of epics of the type “Mantiq ut-tayr” is associated with the study of Alisher Navoi's epic “Lison ut-tayr” and has always been in the spotlight of experts. Mavlono Khoja Qozi Payvandi Rizoi (XVIII acp) was one of the authors who wrote in Turkish on the theme of “Mantiq ut-tayr”. The only manuscript of the epic “Language of the Bird's” created by him is kept in the fund of the State Museum of Literature named after Alisher Navoi under inventory number 127.

The epics of the Mantik ut-tayr cycle and the works of Sanai, Ibn Sina, Shakhobiddin Suhrawardi, Ahmad Ghazali played a direct role in the creation of the Rizai epic “Language of the Bird's”, while the history of Islam, the Holy Quran and the hadiths served as an important factor in ensuring the uniqueness plot and composition.

Keywords: Rizoi Payvandi, “Language of the Bird’s”, Holy Quran, hadith, epic, quote, content, form.

Payvandi Rizoiyning “Qush tili” asari qushlarning Simurg‘ (Alloh ta’olo) sari qilingan ramziy sarguzashtlariga bag‘ishlangan diniy-falsafiy asar bo‘lib, unda inson ma’naviy kamolotiga asosiy urg‘u berilgan. Rizoiy dostonida, Fariduddin Attorning “Mantiq-ut-tayr” va Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” asarlaridan farqli o‘laroq doston ikki qismga bo‘linadi. Birinchisida solik uchun dastlab zarur bo‘lgan 10 to‘sha, ya’ni ozuqalar – Tavba, Zuhd, Tavakkul, Qanoat, Uzlat, Zikr, Tavajjuh, Sabr, Muroqiblik va Rizo. Bu ozuqalar solikni ruhan poklaydi va uni navbatdagi 7 iqlimni, ya’ni Talab, Ishq, Ma’rifat, Istig‘no, Tavhid, Hayrat, Faqr-u fano yo‘llarini bosib o‘tishga va Simurg‘ visoliga erishishga chorlaydi.

Payvandi Rizoiyning “Qush tili” dostonida hammasi bo‘lib, 156 sarlavha mavjud. Bulardan 66 tasi dostonning asosiy boblari sarlavhalaridan iborat bo‘lsa, 33 tasi hikoyat nomlarini tashkil etgan. 53 ta sarlavha Qur’oni karim suralari va hadislardan keltirilgan arab tilidagi iqtiboslardan iboratdir.

Asarning kirish qismida:

مناجات القاضي الحاجات حضرتيندا كيم عدوني استجب اكم امرى بيرله حاجتمندلاركا دعا واجب قيلدى و رفع حاجات الرفيع الدرجات جنابيداكيم هل من سائل سولى بيرله بارچه سائللار سوالينى روا قيلور

“Munojot ul qoziyul hojot Hazratindakim “Ad’uvni astajib lakum” amri birla hojatmandlarga duo vojib qildi va rafa’a hojot ul raf’u-d-darajot Janobidakim “Hal man sail” savoli birla bar-cha soyillar savolini ravo qilur” degan sarlavha keltirilgan. Ushbu sarlavhadagi arabiy jumlar Qur’oni karim G‘ofir surasining 60 oyatidan olingan. Mazmuni: “Parvardigoringiz: “Menga du’o qilinglar, men sizlarga (du’olaringizni) mustajob qilay”, – dedi”¹.

Navbatdagi sarlavha Janobi Payg‘ambarimiz (s.a.v.) na’tlari xususida bo‘lib, quyidagicha bay-on qilingan:

نعت آخرسابقى نينك كيم حديث كنت نبيا و آدم بين الماء و الطين اوليتى غه دليلى دور صحيح و انه و لكن رسول الله و خاتم النبين آخرى غه نصى دور صريح

“Na’ti oxiri sobiqeningkim hadis: “Kuntu nabiyyan va Odama baynal moi va-t-tini” avvaliyatig‘a daliledur sahih: “Va innahu va lakinna Rasulullohi va xotamu-n-nabiyyin” oxirig‘a nas-siydur sarih”². Ushbu sarlavhadagi arabiy jumlar Rasululloh (s.a.v.) hadisi shariflari va Qur’oni karim Ahzob surasining 40 oyatidan olingan iqtiboslardir.

Asarda Sulaymon alayhissalom haqida so‘z borganda muallif quyidagi arabiy iqtibosni keltiradi:

قال الله تعالى حكايت من سليمان ما لى لا ارى الهدد ام كان من الغائين

“Qolallohu ta’olo hikoya min Sulaymon “Moliy la arol Hudhuda amkana minal g‘oyibina”. Bu Qur’oni karimning Naml surasidan keltirilgan iqtibosda Sulaymon payg‘ambarning Yaman mamlakati malikasi Bilqisni islomga chorlagani bilan bog‘liq rivoyat haqida so‘z boradi. Sulaymon payg‘ambar Hudhudni qidirib shunday deydi: “Nega men Hudhudni ko‘rmayapman, balki u (beruxsat) g‘oyib bo‘luvchilardandir?”³

Rizoiy Payvandi Qur’oni karimdagi “Ashobi kahf”⁴ voqeasini bayon etib, uni talab iqlimi hikoyasiga xulosa sifatida keltirgan. Unda iymon yo‘lidagi fidoiylilik haqida so‘z boradi. As’ho-

¹ Мавлоно Хожа Қози Пайвандий Ризой. Қуш тили /нашрга тайёрловчи Ш. Ҳасанова. –Тошкент: 2009 й. –Б. 37.

² O‘sha asar. –Б. 42.

³ Abdulaziz Mansur. Qur’oni karim ma’nolarining tarjimasi. –Toshkent: Toshkent Islom universiteti, 2001.

⁴ Ashobi kahf – G‘or sohiblari. Ular yetti birodar bo‘lishib, Haq ta’olaga kuchli e’tiqod qo‘yishgan va zolim kofir podshohi Daqyonus zulm jazosidan qo‘rqib g‘orga berkinib olishgan. Ularga bir it ham sadoqat bildirib qo‘shilgan. Ular 309 yil Xudoning qudrati bilan uxlashgan. It esa, mijja qoqmay, ularni qo‘riqlagan ekan. (Bositxon bin Zohidxon. Javohir ul-hikoya. – Toshkent., 2004. 214-sahifa)

bi kahf Alloh ta'olo irodasi bilan o'z iymonlarida 300 yil sobit turadilar. Rivoyatga ko'ra ularni yashiringan g'orlarida Qitmir nomli it birga qo'riqlab turgan ekan.

Rizoiy bu keltirilgan iqtibosdagi it – Qitmir obraziga o'zining alohida e'tiborini qaratib, Kahf surasining 22 oyatidan⁵ yana bir misol keltirib, itning tavsifi orqali talab iqlimiga keltirilgan hikoyaga ibratomiz yakun yasaydi. Unda it hidoyat ahliga xizmat qilganligidan odam o'rnida ko'riladi. Bu g'oya quyidagi misralar orqali o'zining yorqin ifodasini topgan:

*Kimki tajrid ahliga hamdam bo'lur,
Garchi it bo'lsakim ul odam bo'lur,
Itki Kahf ashobig'a hamdam edi,
Haq alardin oni oltinchi dedi⁶.*

Rizoiy Ishq iqlimi bobida Parvardigorning iroda sifati haqida so'z yuritib, Hazrati Muhammad (s.a.v.)ning hadislariga ishora qiladi:

*Ya'ni olam kavnig'a uldur sabab,
Kuntu kanzandur munga nassi ajab.
Hadisning to'liq matni:*

قوله عليه السلام كنت كنزا مخفيا فاحببت ان اعرف فخلق الخلق و يجيب اليهم بالنعم فعرفوا بها *Qavlulu alayhis salom*: “Kuntu kanzan maxfiyan fahbabbtu an u'rafa” faxuliqal xalqa va yujibu ilayhim bin ni'ami fa arafu biho. Mazmuni: Rasuli akramning (s.a.v.) hadislar: “Haq ta'olo amr qildi: “Yashiringan xazina edim, O'z zuhurimni namoyon qilmoqni iroda qildim”. Barcha mavjudot yaratildi, ularga rizq-u ne'mat ato qilindi va ul Zotni bildilar.

Rizoiy ta'kidlaganidek, Alloh ta'oloni bilish nafs ma'rifati bilan chambarchas bog'liqdir. Chunonchi hadisda shunday deyilgan:

من عرف نفسه فقد عرف ربه
“*Man arafa nafsahu faqad arafa rabbahu*”.⁷

Mazmuni: O'zini bilgan Xudoni biladi. Bunda u Zotning ilohiy sifatlari ayon bo'ladi va shundagina Mutlaq borliq Subhonahu ta'olo ekanligi aniq ma'lum bo'ladi.

Rizoiy Ma'rifat iqlimi tavsifida Rasuli akram (s.a.v.)ning “Biz seni va ma'rifating haqqini bilmadik”, degan hadisiga va “Al Isro” surasidagi “Kimki bu (dunyoda) ko'r (gumroh) ekan, bas, u oxiratda ham ko'r va butunlay yo'ldan ozuvchidir”⁸ mazmunidagi 72 oyatni keltirib, uni nazm orqali sharhlab beradi:

*Kimki bu kun diyda hosil qilmasa,
Onda ko'rgusini munda bilmasa.
Tonglakim a'mo basar bo'lg'usidur,
Qaysi ko'z birla oni ko'rgusidur⁹.*

⁵ Kahf surasi 22 oyat. Mazmuni: “(Boshqalari) beshta bo'lib oltinchilari itlaridir” deb g'aybga tosh oturlar (taxminan gap soturlar)”.
⁶ Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Rizoiy. Qush tili /nashrga tayyorlovchi Sh. Hasanova. – Toshkent: 2009. – B. 277.
⁷ Farhangi istilohoti va ta'biroti urfoniy. –Tehron: 1303. 814b..
⁸ Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimai. –T.: Toshkent Islom universiteti, 2001. –B. 289. Al Isro surasi 72-oyat.
⁹ Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Rizoiy. Qush tili /nashrga tayyorlovchi Sh. Hasanova. –Toshkent: 2009 y. -B. 294.

Shu o'rinda shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, Rizoiiy "Qush tili" dostonida Qur'oni karim va hadislardan juda ko'p misollar keltiradi va muhimi o'quvchiga tushunarli bo'lishi uchun iqtiboslarning o'zbek tilidagi mazmunini ham bayon etadi.

Rizoiiy Payvandiy dostonida Ma'rifat iqlimidan keyin Istig'no iqlimi keladi. Bu iqlimga Rizoiiy Hazrati Ali (r.a.)ning o'g'li Hazrati Hasanning Ka'batullohdagi Haq istig'nosi yo'lida shomdan saxargacha qilgan toatu ibodati tafsilotini keltiradi. Unda "Ahzob", "Hud" va "Mu'minun" suralaridan¹⁰ iqtiboslar keltirilib, gunohlardan poklanish zarurligi, qiyomat kuni hisob kitobda naslu nasab e'tiborga olinmasligi va har kim o'zi uchungina javob berishi alohida ta'kidlanadi.

Dostonda iqlimlar bayonida keltirilgan hikoyalarning aksariyati Qur'oni karimdagi "Anbiyo", "Oli Imron", "Moida", "Baqara", "An'om", "Nur", "Al-Isro", "Nahl", "Hijr", "Sod", "Fajr", "Kahf", "Tavba", "Najm", "Tin", "YUsuf", "Ahzob" suralari mazmunidan kelib chiqqan holda yaratilgan bo'lib, ular Odam alayhissalom, Ibrohim Xalilulloh, Ayyub alayhissalom, Uzayr payg'ambar, Sulaymon payg'ambar, Yusuf alayhissalom tarixi bilan bog'langan mo'jiza va qissalar asosiga qurilganligi bilan ajralib turadi.

Dostondagi asosiy g'oyalar shoir tomonidan hadis va Qur'ondagi iqtiboslar sharhi asosida badiylashtirilib talqin qilingan.

Rizoiiyning "Qush tili" dostoni diniy-tasavvufiy ruhda yozilgan asar bo'lib, unda qushlarning Hudhud boshchiligidagi Simurg tomon qilgan safari ramziy o'ziga xos uslubda bayon etilgani bilan alohida ilmiy va badiiy ahamiyat kasb etadi. Doston kompozitsiyasi va obrazlar dunyosi, unda keltirilgan hikoya va tamsillarning ijodiyliigi Rizoiiy asarining o'ziga xos g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini belgilovchi asosiy omil bo'lib xizmat qilgan. Shoir bu mavzuga qo'l urishdan avval "Mantiq-ut-tayr" turidagi dostonlarning genetik kurtaklari va diniy manbalarni chuqur o'rganib chiqib, bu syujetni o'zining qarashlariga moslagan holda mazmunan boy va shaklan puxta asar yaratishga muvaffaq bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulaziz Mansur. "Qur'oni karim" ma'nolarining tarjimasi. – T. 2001. –B. 289.
2. Bositxon bin Zohidhon. Javohir ul-hikoya. – T. 2004. – B. 214.
3. Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Rizoiiy. Qush tili. – T. 2009. –B.379.
4. Farhangi istilohoti va ta'biroti urfoniy. – Tehron: 1303. – B. 814.

¹⁰ Ahzob, 33– oyat mazmuni: "Ey (Payg'ambarning) xonadon ahli, Alloh sizlardan gunohni ketkazishni va obdon poklashni istaydi, xalos"; Hud, 45-46 oyatlar mazmuni: "Robbim o'g'lim mening ahlimdan... (Alloh) dedi: Ey Nuh, u sening ahlingdan emas. Albatta u (uning qilgani) yaxshi ish emas". Mu'minun, 101 oyat mazmuni: "Bas qachonki sur chalinganida (qiyomat boshlanganida) ana o'sha kuni ularning o'rtalarida (hech qanday) nasablar qolmas..."